

De Staat van Inclusief Onderwijs 2023

ECIQ

leren
zonder belemmering

Voorwoord

Hoe ‘inclusief’ is het onderwijs aan de hogeschool of universiteit? In deze rapportage maakt het Expertisecentrum inclusief onderwijs (ECIO) de stand van zaken op voor 2023.

In het Nederlandse hoger onderwijs bestaat er, in tegenstelling tot het basis- en voortgezet onderwijs, geen apart ‘speciaal onderwijs’ voor studenten met een beperking of ondersteuningsvraag. Er is geen specifieke wet zoals de ‘Wet Passend Onderwijs’ die geldt in het primair-, voortgezet- en middelbaar beroeps onderwijs. Het ontbreekt aan beleidsmaatregelen zoals een ‘speciale routekaart’ of ‘werkagenda inclusief onderwijs’. Daardoor zijn hogescholen en universiteiten per definitie inclusief: studenten met en zonder beperking volgen hun opleiding samen. Maar in hoeverre staat dit gelijk aan inclusief onderwijs?

Staat van Inclusief Onderwijs: jaarlijks beeld en benodigde vervolgstappen

De ‘Staat van Inclusief Onderwijs’ rapporteert jaarlijks over de vooruitgang van inclusief onderwijs in het hbo en wo. Denk aan een thermometer die een jaarlijks beeld oplevert. Daarnaast worden er aanbevelingen gedaan voor toekomstige stappen. De eerste editie verscheen in 2022, waarmee eveneens de acht elementen, een ‘kapstok’ voor inclusief onderwijs werden geïntroduceerd. De editie van 2023 is een uitbreiding op de rapportage uit 2022, met integratie van bestaand en nieuw onderzoek.

Vooruitgang ten opzichte van 2022

Sinds Nederland in 2016 het VN-verdrag voor de rechten van mensen met een handicap ratificeerde, zijn we verplicht om werk te maken van inclusief onderwijs. Van de studenten heeft 38% een functiebeperking, 14% ondervindt studiebelemmeringen waardoor zij een specifieke ondersteuningsvraag hebben. Op hogescholen en universiteiten zien we dat er de afgelopen jaren een beweging naar inclusief onderwijs is ingezet. Er is meer commitment vanuit de top, toenemende bewustwording en motivatie onder onderwijspersoneel om werk te maken van inclusief onderwijs. Ondertekening van de intentieverklaring VN-verdrag door hogescholen en universiteiten heeft hieraan bijgedragen. Momenteel (1 november 2023) hebben 34 hogescholen en universiteiten (63%) deze verklaring ondertekend, een toename van 10 instellingen ten opzichte van vorig jaar.

Toekomstige uitdagingen

Ondanks de geboekte vooruitgang zijn er nog steeds uitdagingen. Er is toenemende stress en prestatiedruk onder studenten. Studenten met minder zichtbare hulpvragen, zoals psychische problemen, geven aan niet altijd tevreden te zijn met de geboden hulp of weten waar ze deze hulp kunnen vinden. Hogescholen en universiteiten die de intentieverklaring VN-verdrag hebben ondertekend, worstelen met de vertaalslag naar de praktijk. Zo zijn bijvoorbeeld nog niet alle gebouwen rolstoeltoegankelijk en geven sommige docenten aan handvaten te missen om bij te dragen aan inclusief onderwijs. Op hoofdlijnen zien we dat het onderwijs hard werkt om extra aanpassingen en maatwerk voor studenten mogelijk te maken, maar dat de basis nog niet altijd op orde is. Investeren in een goede basis, kan extra tijd en werk schelen. Zo zijn er bijvoorbeeld, bij een volledig rolstoeltoegankelijk gebouw, geen individuele aanpassingen meer nodig.

Kortom, de weg naar inclusief onderwijs is ingezet, maar nog niet volledig bewandeld. Inclusie is niet alleen uitgenodigd worden op het feestje, maar ook kunnen meedansen. Inclusief onderwijs gaat verder dan een diverse studentenpopulatie, waar studenten met en zonder beperking samen studeren. Het onderwijs is pas écht inclusief als er zo min mogelijk maatwerk nodig is.

Inclusief onderwijs gaat uit van diversiteit als norm

Met goed inclusief onderwijs benutten we maximaal talenten van mensen, een zaak waar ook de huidige arbeidsmarkt hard om vraagt. Om tot een inclusieve basis te komen eindigt het rapport met aanbevelingen. Allereerst is het belangrijk om helder te krijgen wat er nodig is voor een inclusieve basis. Daarom starten we het gesprek in het hoger onderwijs over een ‘landelijke norm basisondersteuning’, bekend uit het primair- en voortgezet onderwijs. Hier kunnen richtlijnen worden opgenomen over basisvoorzieningen, de toegankelijkheidseisen van een gebouw of digitale leermiddelen (denk aan standaardondertiteling of kleurcontrast). Het uitgangspunt is dat diversiteit de norm is, waarbij in het ontwerp van onderwijsgebouwen, programma’s en toetsen rekening wordt gehouden met studenten met én zonder ondersteuningsbehoefte. Bewustzijn van het VN-verdrag en een proactieve benadering van ervaringsdeskundige studenten zijn hierbij cruciaal. Bijvoorbeeld door alle studenten de vraag te stellen welke ondersteuning zij nodig hebben en deze afspraken jaarlijks te evalueren. Last, but not least: betrek ervaringsdeskundige studenten bij de aanpak naar inclusiever onderwijs (‘niets over ons, zonder ons’). Samen maken we werk van inclusiever onderwijs, want de benodigde motivatie vanuit het onderwijs is overduidelijk aanwezig.

Namens het team en de Adviesraad ECIO (Otwijn van Dijk, Andrea Kaim-Lamers, Jan Willem Meinsma, Paul Zevenbergen en Thijs de Lange),
Joyce van der Wegen, programmamanager externe relaties ECIO

Inhoud

Voorwoord.....	3
1. Inleiding	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 Doelen	7
1.3 Doelgroep.....	8
1.4 De acht elementen van inclusief onderwijs	8
1.5 Methode	8
1.6 Leeswijzer.....	9
2. Algemene cijfers studeren met ondersteuningsvraag	11
3. Onderwijssysteem.....	12
4. Leeromgeving en cultuur	14
5. Programma en toetsing.....	16
6. Ondersteuningsaanbod.....	19
7. Toerusting professionals	21
8. Overgang van en naar onderwijs.....	23
9. Landelijke en regionale samenwerkingen.....	25
10. Monitoring en datagebruik.....	26
11. Slotbeschouwing	27
11.1 Algemene conclusie	27
11.2 Sterktes en beperkingen	31
11.3 Aanbevelingen	31
12. Referenties.....	33

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Op 14 juli 2016 is door Nederland het **VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap** geratificeerd. Het VN-verdrag Handicap heeft als doel om de positie van personen met een beperking te verbeteren door een inclusieve samenleving te creëren waarin non-discriminatie, gelijke kansen, toegankelijkheid en persoonlijke autonomie centraal staan. In het VN-verdrag staat dat op alle niveaus van het onderwijssysteem inclusiviteit gewaarborgd moet worden. Waarbij het onderwijssysteem beschikbaar, toegankelijk, aanvaardbaar en aanpasbaar moet zijn (**VN-comité handicap, CRPD/C/GC/4, §20-26**) mét de voorgestane **transitie** van het medisch model naar het sociale model.

In de afgelopen jaren hebben veel hoger onderwijsinstellingen de intentieverklaring VN-Verdrag Handicap ondertekend. Hiermee geven ze aan dat ze actief aan de slag gaan met inclusief onderwijs. Met inclusief onderwijs creëren onderwijsinstellingen een veilig studieklimaat waar elke student zich thuis voelt. Onderwijs dat zich aanpast aan de student in plaats van dat de student zich aanpast aan het onderwijssysteem. Toegankelijkheid en diversiteit zijn daarbij de norm waarbij er wordt uitgegaan van een studentenpopulatie zonder én met een ondersteuningsvraag.

De Staat van Inclusief Onderwijs is een jaarlijkse monitor waarmee wordt beoogd een weergave te geven van de huidige stand van zaken rondom inclusief onderwijs in het Nederlandse hoger onderwijs. Hoe inclusief is het hoger onderwijs dit jaar? Wat gaat goed en waar liggen nog verbeterkansen als het gaat om inclusie op hogescholen en universiteiten?

1.2 Doelen

Het doel van de Staat van Inclusief Onderwijs is het bieden van inzicht in de stand van zaken op het gebied van inclusief onderwijs in het Nederlandse hoger onderwijs. De rapportage biedt een antwoord op de hoofdvraag: hoe inclusief is het hoger onderwijs in Nederland in 2023?

Daarbij staan de volgende subdoelen centraal:

- Inzicht in de huidige stand van zaken op het gebied van inclusief onderwijs in het Nederlandse hoger onderwijs.
- Inzicht in trends en ontwikkelingen op het gebied van inclusief onderwijs. De Staat van Inclusief Onderwijs is een jaarlijkse monitor waarmee – op termijn – in kaart kan worden gebracht welke ontwikkelingen en veranderingen er over de jaren plaatsvinden en in welke mate er vooruitgang wordt geboekt op het gebied van inclusief onderwijs.
- Het blootleggen van probleempunten en verbeterkansen op het gebied van inclusief onderwijs. Door de stand van zaken op het gebied van de acht verschillende elementen van inclusief onderwijs in kaart te brengen, bieden we inzicht in de elementen of thema's waarop de implementatie achterloopt of waarop veel knelpunten worden ervaren.
- Met behulp van de Staat bieden we ook inzicht in de mate waarin het VN-Verdrag Handicap wordt geïmplementeerd.

1.3 Doelgroep

In de Staat van Inclusief Onderwijs delen we kennis uit bestaand onderzoek over studeren met een ondersteuningsvraag. De gehanteerde definities van de studenten als doelgroep kunnen in de verschillende studies afwijken. In de gebruikte literatuur voor de Staat van Inclusief Onderwijs worden twee verschillende definities gehanteerd:

- ‘Studeren met een functiebeperking’: studenten met een ondersteuningsvraag naar aanleiding van een lichamelijke handicap, neurodivergentie, een chronische ziekte of psychische beperking.
- ‘Studeren met een ondersteuningsvraag’ (wordt in de literatuur ook wel ‘Studeren met bijzondere omstandigheden’ genoemd): studenten met een ondersteuningsvraag naar aanleiding van een functiebeperking - zoals hierboven omschreven - of bijzondere persoonlijke- en familieomstandigheden.

In dit rapport zal bij de besproken studies en resultaten worden aangegeven welke definitie van toepassing is.

1.4 De acht elementen van inclusief onderwijs

In de Staat van Inclusief onderwijs beschrijven we acht elementen voor een inclusieve onderwijsaanpak. Deze acht elementen zijn fundamenteel bij het vormgeven van inclusief onderwijs. Door inzicht te bieden in de verschillende inclusie-elementen en onderliggende subthema's, helpen deze acht elementen bij de vertaalslag van het VN-Verdrag naar de praktijk. De acht elementen zijn geïnspireerd door de factsheet ‘Inclusief onderwijs als kinderrecht’ van Defence for Children (2018) en ‘Stepchange: Mentally Healthy Universities’ van Universities UK (2020).

We onderscheiden de volgende acht elementen:

1. Onderwijssysteem
2. Leeromgeving & cultuur
3. Programma & toetsing
4. Ondersteuningsaanbod
5. Toerusting professionals
6. Overgang van en naar onderwijs
7. Landelijke & regionale samenwerking
8. Monitoring & datagebruik

1.5 Methode

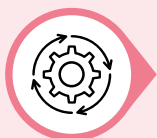
Voor het schrijven van de Staat van Inclusief onderwijs hebben we een inventarisatie gedaan van recente publicaties en relevante cijfers aangaande inclusief onderwijs in het hoger onderwijs in Nederland. We hebben zowel wetenschappelijke artikelen (witte literatuur) als publiekelijk beschikbare rapporten (grijze literatuur) doorzocht en verzameld. Aan de hand van verschillende zoektermen – zoals ‘inclusief onderwijs’ en ‘studeren met een ondersteuningsvraag’ – en na screening op basis van relevante criteria – onderwerp: inclusief

onderwijs, doelgroep: (studenten in) het Nederlandse hoger onderwijs, recent onderzoek: niet ouder dan 2022 – hebben we artikelen geïncludeerd. Daarnaast hebben we gericht gezocht naar rapporten en andere relevante publicaties op de websites van relevante partijen, zoals lectoraten, het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en onderwijsinstellingen voor hoger onderwijs. Bij de selectie van publicaties hebben we steeds goed bekeken of er voldoende raakvlak was met de juiste doelgroep. In sommige onderzoeken naar ‘inclusief onderwijs’ lag de nadruk bijvoorbeeld op jongeren met een migratieachtergrond of studenten met een mbo vooropleiding in het ho. Wij hebben alleen die onderzoeken geïncludeerd waar (ook) studenten met een functiebeperking of ondersteuningsvraag onderdeel uitmaakten van de onderzoeksvraag en -populatie.

We proberen alle relevante en recente publicaties te includeren in de Staat. Mocht je relevante publicaties missen of ons op de hoogte willen brengen van relevante aankomende publicaties voor de Staat van Inclusief Onderwijs van volgend jaar, laat dit ons vooral weten.

1.6 Leeswijzer

In de Staat bespreken we de definities van de acht elementen van inclusief onderwijs en de subthema's die onder deze verschillende elementen vallen. Per inclusie-element bespreken we op basis van recent bestaand onderzoek de actuele ontwikkelingen en huidige stand van zaken.

Hoofdstuk 3 beschrijft de huidige stand van zaken op het gebied van het inclusie-element ‘onderwijssysteem’. We gaan in op de mate waarin beleid is geformuleerd op inclusie van studenten met een ondersteuningsvraag. In dit hoofdstuk is specifiek aandacht voor de implementatie van het VN-Verdrag Handicap.

Hoofdstuk 4 richt zich op de leeromgeving en cultuur. Specifiek bekijken we in welke mate de leeromgeving en cultuur in het huidige hoger onderwijs inclusief is en gekenmerkt wordt door toegankelijkheid, veiligheid, respect en waardering.

Hoofdstuk 5 gaat in op het onderwijsprogramma en de toetsing. We bespreken in hoeverre er in het onderwijsprogramma rekening wordt gehouden met behoeften van studenten met een ondersteuningsvraag, waarbij de focus ligt op inclusieve lessen, leermethoden en toetsvormen.

Hoofdstuk 6 focust op het inclusie-element 'ondersteuningsaanbod'. In dit hoofdstuk gaan we in op de mate waarin onderwijsinstellingen een passend ondersteuningsaanbod hebben voor studenten met een ondersteuningsvraag. Hierbij ligt de focus op de informatievoorziening rondom het ondersteuningsaanbod, de beschikbare begeleiding en financiële regelingen.

Hoofdstuk 7 beschrijft de actuele ontwikkelingen rondom de toerusting van onderwijsprofessionals op het gebied van inclusief onderwijs. Waarbij we in gaan op de mate waarin onderwijsprofessionals worden ondersteund, gefaciliteerd en toegerust om inclusief onderwijs in de instelling vorm te geven.

Hoofdstuk 8 richt zich op de overgang van en naar het onderwijs. We gaan in op een inclusieve instroom, gekenmerkt door een soepele transitie van het vo en mbo naar het ho, als een inclusieve uitstroom, gekenmerkt door een soepele overgang van het ho naar de arbeidsmarkt.

Hoofdstuk 9 gaat in op de landelijke en regionale samenwerkingen die bijdragen aan brede kennisuitwisseling op het gebied van inclusie. Dit is echter geen onderzoeksonderwerp maar een methodiek om te werken aan inclusief onderwijs, daarom worden hier geen onderzoeks-highlights gepresenteerd.

Hoofdstuk 10 richt zich op monitoring en datagebruik als methodiek om te werken aan de kwaliteitsborging en evaluatie van inclusief onderwijs. Dit is echter geen onderzoeksonderwerp, daarom worden hier geen onderzoeks-highlights gepresenteerd.

Hoofdstuk 11 gaat in op de conclusie, sterktes en beperkingen en aanbevelingen van de Staat van Inclusief Onderwijs 2023 voor het hoger onderwijs.

2. Algemene cijfers studeren met ondersteuningsvraag

Studentenpopulatie

57% van de studenten hebben een functiebeperking en/of zijn belast met één of meerdere bijzondere omstandigheden in de persoonlijke sfeer.

38% van de totale studentenpopulatie heeft een functiebeperking.

14% van de studenten ervaart belemmeringen in hun studie door de functiebeperking, wat inhoudt dat zij een specifieke ondersteuningsvraag hebben.

De studievoortgang van studenten met een beperking is lager t.o.v. studenten zonder beperking. 74% vs 86%.

Bron: Van den Broek et al., 2023

57% heeft te maken met bijzondere omstandigheden

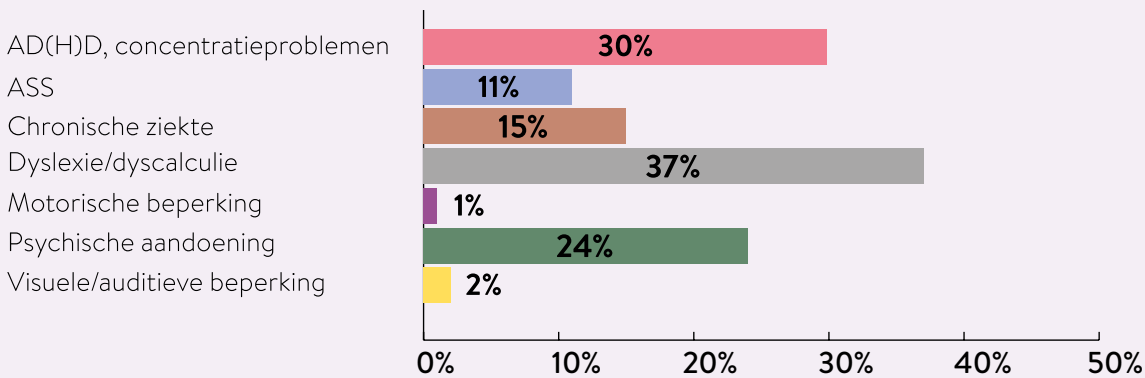

38% van de studentenpopulatie heeft een functiebeperking

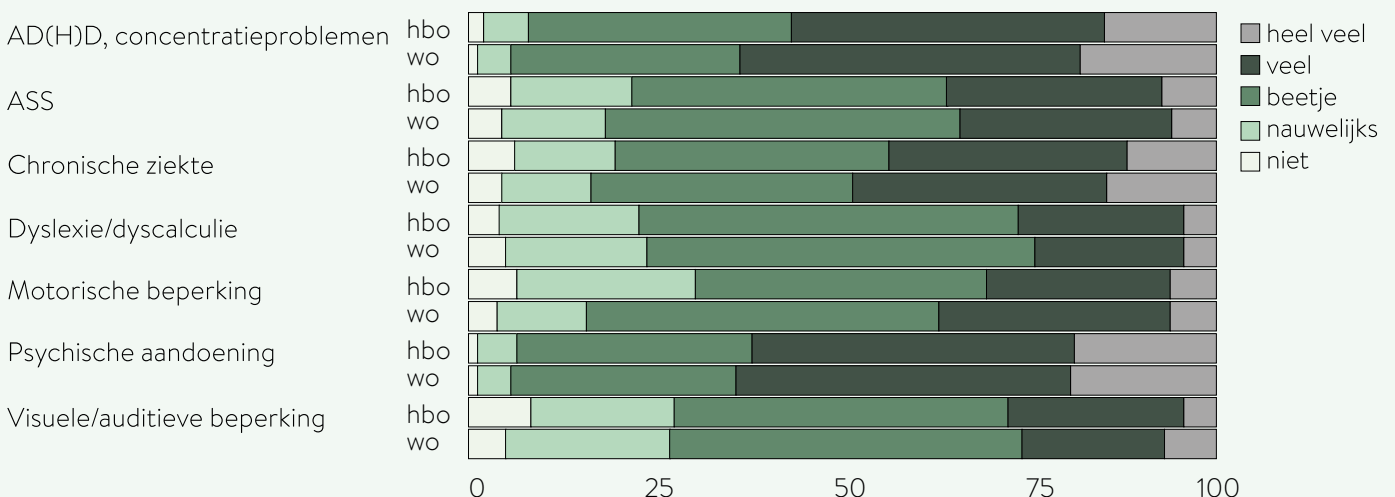
14% van de studentenpopulatie heeft een specifieke ondersteuningsvraag

Verdeling respondenten met specifieke ondersteuningsvraag in het hbo en wo

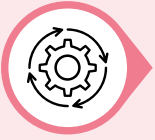
Bron: Scheeren & Schreurs, 2023

Mate waarin ondersteuningsvraag respondenten belemmert in het hbo en wo

Bron: Scheeren & Schreurs, 2023

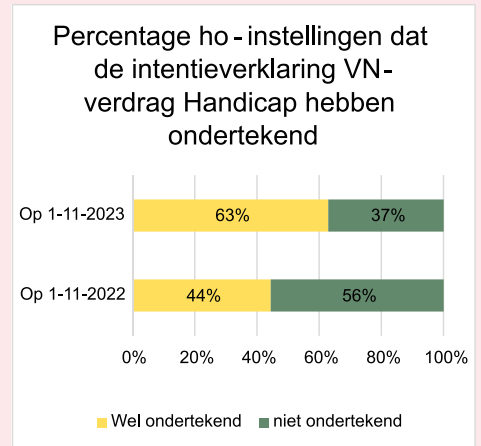
3. Onderwijssysteem

Een inclusief onderwijssysteem betekent dat er over de hele linie van de onderwijsinstelling, vanaf het instellingsniveau tot en met het niveau van specifieke opleidingen, beleid is geformuleerd op inclusie van studenten met een ondersteuningsvraag, en dit beleid systematisch is uitgewerkt. Dit impliceert dat inclusief onderwijs als prioriteit in het beleidsplan is opgenomen. Hierdoor wordt bij de introductie van nieuwe maatregelen vanzelfsprekend rekening gehouden met de effecten van die maatregelen op de inclusiviteit van het onderwijs. Een inclusief onderwijssysteem kenmerkt zich daarnaast door de centrale plek van ervaringsdeskundigheid van studenten met een ondersteuningsvraag in het vormgeven van het onderwijssysteem.

Aspecten van dit element:

- Bestuur, beleid en agendasetting
- Kwaliteitsborging
- VN-verdrag
- Studentenparticipatie

Bron: Scheeren & Van Veen, 2023

Ondertekening intentieverklaring VN-Verdrag Handicap

Veel hoger onderwijsinstellingen hebben in de afgelopen jaren de intentieverklaring VN-verdrag Handicap ondertekend. Hiermee geven ze aan dat ze aan de slag gaan met het waarborgen van inclusiviteit op alle niveaus van het onderwijssysteem. Momenteel hebben 34 hoger onderwijsinstellingen (63%) de intentieverklaring ondertekend (1 november 2023) (Scheeren & Van Veen, 2023). Vorig jaar waren dit nog 24 hoger onderwijsinstellingen (1 november 2022) (Scheeren & Van Veen, 2022).

Tevredenheid implementatie VN-Verdrag

Onderwijsinstellingen geven de voortgang van de implementatie van het VN-verdrag Handicap op hun onderwijsinstelling gemiddeld een 6,3 op een schaal van 1 tot 10 (Scheeren & Van Veen, 2023). Ze geven aan al mooie (kleine) stappen te zetten in de goede richting. Zo laten ze weten dat sinds de ondertekening van het VN-verdrag Handicap bewustzijn en draagvlak is toegenomen en inclusie steeds vaker een plek inneemt binnen de beleidsplannen. Daarbij geven de onderwijsinstellingen wel aan dat verandering tijd kost en er nog genoeg ruimte voor verbetering is.

Knelpunten bij de implementatie van het VN-Verdrag Handicap

Uit **monitoringsonderzoek** naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat 75% van de hoger onderwijsinstellingen knelpunten ervaart bij de implementatie door te weinig tijd en/of te weinig mensen en 63% knelpunten ervaart door geen duidelijk eigenaarschap (Scheeren & Van Veen, 2023). Wie is er precies verantwoordelijk, welke taken liggen bij wie en wie heeft de tijd en behoefte om de taken op te pakken, zijn vragen die de onderwijsinstellingen bezig houden.

Beleid inclusief onderwijs

Uit het monitoringsonderzoek naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat 31% van de hoger onderwijsinstellingen aangeeft dat hun instelling het afgelopen studiejaar het beleid rondom inclusief onderwijs/studeren met een functiebeperking te hebben vernieuwd of inclusie te hebben toegevoegd in bestaand beleid rondom bijvoorbeeld toelating of werving (Scheeren & Van Veen, 2023). De onderwijsinstellingen die aangeven hun beleid het afgelopen studiejaar niet te hebben vernieuwd, geven aan dit niet te hebben gedaan 1) vanwege onderbezetting, 2) omdat ze nog in de startfase zitten en 3) omdat ze hun beleid in de afgelopen jaren al hebben vernieuwd.

Afhankelijkheid van beleid

Uit **onderzoek** naar de bevorderende en belemmerende factoren die studenten met een functiebeperking ervaren in de transitie naar het hoger onderwijs blijkt dat studenten een grote mate van afhankelijkheid ervaren van wat er instellings-breed geregeld is op het gebied van beleid rondom studeren met een ondersteuningsvraag (Schreurs et al., 2023). De studenten geven aan vaak te horen dat er geen beleid is voor hun specifieke ondersteuningsvraag en de onderwijsinstelling daarom niks kan betekenen voor de student. Wanneer onderwijsinstellingen geen instellingsbreed beleid hebben op het gebied van inclusie of bepaalde voorzieningen niet ondersteunen, kan dit grote impact hebben op de studiemogelijkheden van studenten met een ondersteuningsvraag.

Studentparticipatie

Hoger onderwijsinstellingen geven aan dat ze ervaringsdeskundige studenten betrekken bij beleidsvorming, beleidsimplementatie en beleidsevaluatie door middel van een klankbordgroep, een platform of adviescommissie bestaande uit studenten met een ondersteuningsvraag (Scheeren & Van Veen, 2023). Onderwijsinstellingen geven wel aan soms moeite te hebben met het betrekken van ervaringsdeskundige studenten. Kleinschalig onderzoek naar studentparticipatie van studenten met een ondersteuningsvraag laat zien dat studenten onder andere knelpunten ervaren als het gaat om de waardering voor hun activiteiten, het maken van duidelijke afspraken en het ontvangen van een terugkoppeling (Van Veen & Schreurs, 2022).

4. Leeromgeving en cultuur

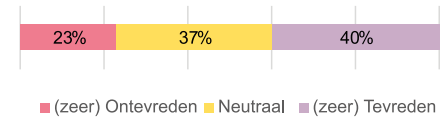

Een inclusieve leeromgeving en cultuur kenmerkt zich door studenten die zich ondersteund, gestimuleerd, vrij en veilig voelen om zichzelf te uiten. Dit impliceert dat er respect en waardering is voor diversiteit, waarbij alle leden van de leergemeenschap zich gehoord en gezien voelen, en dat zij zich thuis voelen op de instelling (sense of belonging). Om dit te bereiken is het van belang om te werken aan een hechte leer-community, waar studenten een centrale rol in spelen. Ook beleidsmaatregelen dragen hieraan bij, bijvoorbeeld door expliciet in te zetten op maatregelen die uitsluiting voorkomen, en door beleid te maken voor vroegsignalering van problemen op het gebied van fysieke en mentale gezondheid bij studenten.

Aspecten van dit element:

- Digitale toegankelijkheid
- Fysieke toegankelijkheid
- Preventie en vroegsignalisering
- Sociale veiligheid
- Sense of belonging

Mate waarin studenten tevreden zijn over de omgang van de instelling met studenten met een ondersteuningsvraag

Bron: Van den Broek et al., 2023

Fysieke toegankelijkheid

Voor studenten is fysieke toegankelijkheid een belangrijke randvoorwaarde om te kunnen studeren. Het gaat over de mate waarin een product, dienst of omgeving beschikbaar is voor zoveel mogelijk mensen. Uit onderzoek blijkt dat de studenten met een ondersteuningsvraag weinig kennis vanuit de onderwijsinstelling ervaren over fysieke toegankelijkheid. De studenten moeten zelf uitzoeken of de gebouwen en lokalen waar ze moeten zijn toegankelijk zijn. Iets wat hen veel tijd en energie kost. Belemmeringen worden bijvoorbeeld ervaren bij meerdere ingangen waarvan er maar één toegankelijk is, een lift die alleen braille heeft (en niet vertelt op welke verdieping de lift stopt), weinig markeringen of wegbewijzing in het gebouw en de omgeving rondom de school die niet toegankelijk is. (De Koning & Scheeren, 2023; Schreurs et al., 2023).

Digitale toegankelijkheid

In het onderwijs worden veel digitale tools gebruikt zoals websites, platforms en apps. Het is van belang dat deze digitaal toegankelijk zijn en door alle studenten gelezen en gebruikt kunnen worden. Uit onderzoek blijkt dat informatie vaak niet toegankelijk wordt aangeboden (Schreurs et al., 2023). Zo kunnen studenten die afhankelijk zijn van

screenreaders of voorleessoftware de websites niet goed lezen. Volgens hen is het gemakkelijk op te lossen als je op een juiste opbouw van de website let, maar dit is nog niet op alle onderwijsinstellingen gebeurd.

Online onderwijs

Op dit moment is het volgen van online onderwijs op veel onderwijsinstellingen niet mogelijk (Schreurs, et al., 2023). Uit onderzoek blijkt dat het invoeren van online onderwijs als regulier onderwijsmiddel – waar studenten met en zonder beperking voor kunnen kiezen – een belangrijk onderdeel van inclusief onderwijs is (Bakker, 2022; Schreurs et al., 2023). Het zorgt voor meer flexibiliteit. Door een les online en fysiek aan te bieden, kunnen studenten kiezen wat voor hun op dat moment het beste past. Studenten die de les graag fysiek willen volgen, kiezen ervoor om aanwezig te zijn op de onderwijsinstelling. Andere studenten hebben de mogelijkheid om de les online te volgen waardoor ze bijvoorbeeld beter hun energie op een dag kunnen verdelen of minder externe prikkels ontvangen tijdens een hoorcollege.

Prestatiedruk en stress

Studenten met een ondersteuningsvraag hebben een grotere kans om prestatiedruk en stress te ervaren (Dopmeijer et al., 2023). De ervaren draaglast van studeren is vaak hoger voor studenten met een ondersteuningsvraag dan voor studenten zonder ondersteuningsvraag. Zij houden gemiddeld minder energie over om alle taken en verplichtingen uit te voeren, bijvoorbeeld omdat ze naast de studie allerlei zorgafspraken hebben, andere taken hebben die veel tijd opeisen of omdat zij veel energie moeten steken in het uitzoeken en regelen van de juiste ondersteuning. Hierdoor is het voor deze doelgroep lastiger om alle verschillende taken te combineren.

Sens of belonging

Een belangrijk aspect van inclusie gaat over het gevoel ergens bij te horen, je thuis te voelen (sense of belonging). Dit kan zowel gaan over het thuis voelen bij een onderwijsinstelling, als binnen een vakgebied. Onderzoek laat zien dat een goede relatie met docenten een positief effect heeft op studenten, juist op dit gevoel van belonging van studenten. (Adrichem et al., 2022). Het blijkt niet vanzelfsprekend dat studenten zich thuis voelen op de onderwijsinstelling. Studenten met een ondersteuningsvraag geven aan weinig verbondenheid te ervaren met de opleiding en onderwijsinstelling, onder andere omdat ze het gevoel hebben belemmert en soms zelfs tegengewerkt te zijn door de onderwijsinstelling (Schreurs et al., 2023). Ook uit de Monitor beleidsmaatregelen komt naar voren dat studenten met een functiebeperking minder goede binding ervaren met de opleiding dan studenten zonder een functiebeperking (Van den Broek et al., 2022). Dit is problematisch, aangezien binding en betrokkenheid een belangrijke rol spelen in het studiesucces en de studieuitval van studenten (Elffers, 2016; Kappe, 2017).

5. Programma en toetsing

Een inclusief onderwijsprogramma en toetsing houdt op uitvoeringsniveau rekening met de behoeften van studenten met een ondersteuningsvraag en past het ondersteuningsaanbod hier op aan. Essentieel hierbij is dat het onderwijsprogramma en de toetsing zich aanpast aan de student zodat deze zich maximaal kan ontwikkelen: niet andersom. Instellingen erkennen daarmee dat iedere student de capaciteit en het recht heeft om te leren. Inclusieve onderwijsprogramma's bieden flexibele curricula, lessen en leermethoden en toetsvormen waarin die recht doen aan de capaciteiten en ambities van individuele studenten. Met redelijke ondersteuning en aanpassingen kunnen studenten hun potentieel volledig waarmaken. Om een inclusief onderwijsprogramma en toetsing te bewerkstelligen is het nodig om ervaringsdeskundigheid van studenten met een ondersteuningsvraag te benutten bij de vormgeving van het onderwijs en toetsing.

Aspecten van dit element:

- Inclusief toetsen en examineren
- Flexibele leerroutes
- VN-verdrag Handicap in curriculum

Percentage studenten met een ondersteuningsvraag dat bekend is met en/of gebruik maakt van toetsvoorzieningen

Bron: Scheeren & Schreurs, 2023

Bekendheid toetsvoorzieningen

Uit de **NSE** komt naar voren dat 33% van de studenten met een ondersteuningsvraag niet bekend zijn met de toetsvoorzieningen (Scheeren & Schreurs, 2023). Studenten met dyslexie/dyscalculie, een motorische beperking of ASS zijn relatief meer bekend met de toetsvoorzieningen dan studenten met andere bijzondere omstandigheden, beperkingen, ziektes of aandoeningen.

Tevredenheid toetsvoorzieningen

Uit de NSE komt naar voren dat 42% van de studenten met een ondersteuningsvraag gebruik maakt van toetsingsvoorzieningen, zoals extra tijd of voorleessoftware (Scheeren & Schreurs, 2023). Studenten met een ondersteuningsvraag zijn relatief tevreden over de toetsvoorzieningen die hun instelling aanbiedt om het studeren met een functiebeperking(en) of bijzondere omstandigheid te vergemakkelijken. Ze geven toetsvoorzieningen gemiddeld een 3,7 op een tevredenheidsschaal van 1 tot 5. Studenten met een motorische beperking of een visueel/auditieve beperking zijn relatief meer tevreden met de toetsvoorzieningen dan studenten met andere bijzondere omstandigheden, beperkingen, ziektes of aandoeningen. 10% van de studenten met een ondersteuningsvraag geeft aan (zeer) ontevreden te zijn met de toetsvoorzieningen.

Knelpunten toetsvoorzieningen

Ondanks dat het wettelijk verplicht (Wgbh/cz) is studenten die toegankelijkheidsproblemen ervaren doeltreffende aanpassingen te bieden, ervaart een aanzienlijk deel van de studenten met een functiebeperking problemen bij het maken van toetsen (Van Veen & Leijs, 2023). Toetsen en toetssystemen zijn nog altijd onvoldoende toegankelijk voor studenten met een beperking. Er worden verschillende factoren gesignaleerd die tot knelpunten leiden. Enerzijds zijn toetsontwikkelaars en onderwijsprofessionals vaak niet bekend met elkaars knelpunten en mogelijkheden om studenten met een functiebeperking een gelijkwaardige toegang te bieden bij het afnemen van toetsen. En daarnaast wordt bij het ontwikkelen van toetsen en digitale toetssystemen veelal niet aan de voorkant rekening gehouden met toegankelijkheid. Dit is vaak geen onwil, maar komt voort uit onwetendheid bij toetsontwikkelaars of onderwijsinstellingen (Van Veen & Leijs, 2023).

Toegankelijkheid curriculum

Om te kunnen studeren is het van belang dat lesmateriaal toegankelijk is. Als een PowerPoint of een Word-document op de juiste manier opgesteld wordt, is dit al snel leesbaar met voorleessoftware. Uit onderzoek blijkt dat dit vaak nog niet gedaan wordt. Hierdoor is het voor studenten met een visuele beperking lastig om dit lesmateriaal te gebruiken (Schreurs et al., 2023).

Flexibele leerroutes

Bij flexibele leerroutes staat het individuele leerproces van de student centraal (Hoefijzers et al., 2021). Universal design for learning (UDL) is een onderwijsontwerp van waaruit gestalte gegeven kan worden aan flexibele leerroutes. UDL is het proactief ontwerpen van het onderwijs en de onderwijscontext op een manier die toegankelijk is voor een zo breed mogelijke groep studenten, onafhankelijk van leerstijlen, noden en beperkingen van de student (Kennes, 2019). Uit een kleinschalige studie uitgevoerd onder docenten van de Universiteit van Maastricht blijkt dat ook docenten het onderwijs beter waarderen wanneer dit volgens de uitgangspunten van UDL is ingericht (Van Veen, 2022).

Aandacht voor VN-verdrag in het curriculum

Uit het monitoringsonderzoek naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat er het afgelopen studiejaar relatief weinig focus lag op aandacht voor inclusie in het curriculum (Scheeren & Van Veen, 2023). 25% van de hoger onderwijsinstellingen geeft aan daar het afgelopen studiejaar onder andere op gefocust te hebben. Sommige onderwijsinstellingen geven daarbij aan dat ze pas aandacht kunnen geven aan inclusie in het curriculum, wanneer medewerkers de juiste kennis hebben om hiermee aan de slag te kunnen gaan. Daarom focussen ze momenteel meer op bewustwording en professionalisering van medewerkers.

Inclusie als inhoud in het curriculum

Er is een onderscheid tussen toegankelijk onderwijs en toegankelijkheid of inclusie als inhoud in het onderwijs. Inclusie als inhoud van het onderwijs, ook wel handicap-inclusief onderwijs genoemd, gaat over de inhoud en vorm van de lessen die alle studenten krijgen, waarbij aandacht wordt besteed aan verschillende aspecten van handicap en toegankelijkheid (Pollaert et al., 2021). Handicap-inclusief onderwijs is tweeledig. Enerzijds gaat het over de vraag of studenten als toekomstig professionals worden geschoold over wat inclusie en toegankelijk in hun professie betekent. Anderzijds gaat het over de representatie van mensen met een beperking in het onderwijsmateriaal. Uit onderzoek blijkt dat er weinig tot geen les gegeven wordt over wat inclusie voor hun professie betekent. Een voorbeeld hiervan is dat er geen of weinig lesgegeven wordt in toegankelijke communicatie, over hoe je lesgeeft aan basisschoolkinderen met een ondersteuningsbehoefte of is de informatie die wel gegeven wordt over verschillende beperkingen verouderd. Ook is er weinig representatie van mensen met een beperking in de lesstof (Schreurs et al., 2023).

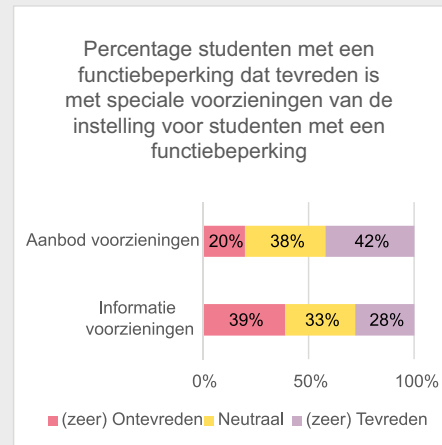
6. Ondersteuningsaanbod

Onderwijsinstellingen hebben een zorgplicht tegenover hun studenten. Vanuit die zorgplicht wordt verwacht dat instellingen een passend ondersteunings-aanbod hebben voor studenten die tegen belemmeringen aanlopen, bijvoorbeeld als gevolg van ziekte, beperking of mantelzorgtaken. Het gaat hierbij om redelijke aanpassingen. Bij een passend ondersteuningsaanbod hoort ook een goede zorgketen, waarin de rollen en verantwoordelijkheden van verschillende partijen duidelijk belegd zijn. Op die manier weten studenten waar zij terecht kunnen voor hulp en ondersteuning. Daarvoor is het belangrijk dat studenten proactief geïnformeerd worden over het ondersteuningsaanbod.

Aspecten van dit element:

- Informatievoorziening
- Begeleiding en voorzieningen

Bron: Van den Broek et al., 2023

Informatievoorziening

Uit het monitoringsonderzoek naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat veel onderwijsinstellingen (69%) het afgelopen jaar gefocust hebben op het verbeteren van de informatievoorziening (Scheeren & Van Veen, 2023). De onderwijsinstellingen geven aan dat ze op dit thema nog veel knelpunten ervaren. Uit onderzoek van de HvA komt naar voren dat hogescholen vaak nog zoekend zijn in hoe zij het ondersteuningsaanbod zichtbaar en vindbaar kunnen maken voor studenten (Vosbergen & Wiersema, 2023).

Tevredenheid informatievoorziening

Uit de NSE komt naar voren dat studenten met een ondersteuningsvraag relatief minder tevreden zijn met de informatievoorziening dan met andere voorzieningen, zoals toetsvoorzieningen en onderwijsvoorzieningen (Scheeren & Schreurs, 2023). Specifiek algemene informatie op de website/ studentenportal en informatie naar aanleiding van het melden van een ondersteuningsvraag scoort relatief lager. Over de informatie die studenten ontvangen naar aanleiding van een persoonlijk gesprek zijn ze relatief meer tevreden.

Knelpunten informatievoorziening

Voor studenten met een ondersteuningsvraag is het van belang om te weten welke informatie op de sleutelmomenten van hun studieproces nodig is, vooral wat betreft het regelen van voorzieningen om de studie succesvol te doorlopen. Dit blijkt één van de belangrijkste belemmerende factoren voor studenten (Schreurs et al., 2023). Studenten geven aan voornamelijk knelpunten te ervaren op het gebied van de toegankelijkheid – zoals websites die niet leesbaar zijn met voorleessoftware –, vindbaarheid – zoals informatie die verspreid staat over verschillende platforms – en duidelijkheid – zoals informatie over de beschikbare voorzieningen die studenten kunnen aanvragen – van de informatie.

Gebruik speciale voorzieningen

Bijna 80% van studenten met een functiebeperking maakt gebruik van speciale voorzieningen. Wanneer we kijken naar de aard van deze voorzieningen gaat het voornamelijk om begeleiding en advies (56%), aanpassing van toetsen (43%) en aanpassing van het studieprogramma (23%). Van de studenten die gebruik maken van speciale voorzieningen geeft 42% aan tevreden te zijn over het aanbod. 20% geeft aan (zeer) ontevreden te zijn (Van den Broek et al., 2023).

Knelpunten financiële situatie

Cijfers uit de **Monitor beleidsmaatregelen 2022-2023** laten zien dat studenten met beperking meer financiële moeilijkheden ervaren dan studenten zonder een beperking. Het verschil is tussen 15 en 18 procentpunten. Studenten die belemmerd worden door een functiebeperking en een studieachterstand hebben, ervaren het vaakst financiële moeilijkheden (Van den Broek et al., 2023). Het is voor studenten met een ondersteuningsvraag niet altijd mogelijk om naast de studie te werken. Wanneer je recht hebt op financiële regelingen kan dat heel helpend zijn. Helaas kost het vaak veel tijd, energie en moeite om dit te regelen. Daarnaast bestaat er alsnog een kans dat je te horen krijgt dat je overal buiten valt (Schreurs et al., 2023).

Bekendheid en tevredenheid financiële compensatie

In de NSE is aan studenten met een ondersteuningsvraag gevraagd in welke mate ze bekend zijn met de financiële compensatie die hun instelling in sommige gevallen kan bieden om het studeren met hun functiebeperking(en) of bijzondere omstandigheden te vergemakkelijken. 74% van de studenten met een ondersteuningsvraag geeft aan niet bekend te zijn met de mogelijke financiële compensatie, 16% geeft aan er wel bekend mee te zijn, maar er geen gebruik van te maken en 11% van de studenten geeft aan er bekend mee te zijn en gebruik van te maken (Scheeren & Schreurs, 2023). Studenten met een ondersteuningsvraag die gebruik maken van de financiële compensatie geven deze voorziening gemiddeld een 3,5 op een tevredenheidsschaal van 1 tot 5.

7. Toerusting professionals

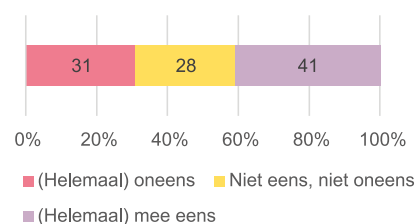

Om inclusief onderwijs op alle niveaus van een onderwijsinstelling mogelijk te maken, is een goede toerusting van onderwijsprofessionals op dat vlak onontbeerlijk. Docenten en onderwijspersoneel moeten voldoende ondersteund en gefaciliteerd worden om inclusief onderwijs in de klas mogelijk te maken. Daarvoor dient (bij en na-)scholing op dit vlak proactief aangeboden te worden, waarin het personeel wordt getraind in de kerncompetenties van het vormgeven van een inclusieve leeromgeving. Het is belangrijk dat het personeel hierin voldoende wordt gefaciliteerd, bijvoorbeeld door het krijgen van ruimte vanuit het management. Om inclusief onderwijs mogelijk te maken is het ook van belang dat er actief gewerkt wordt aan het welzijn van het onderwijspersoneel en te hoge werkdruk wordt tegengegaan. Dit kan onder andere gedaan worden door interventies beschikbaar te stellen die bijdragen aan het welzijn van docenten.

Aspecten van dit element:

- Scholing
- Welzijn van het onderwijspersoneel

Percentage docenten dat naast hun lestaken ruimte ervaren om in te gaan op ondersteuningsvragen van studenten.

Bron: Bremer et al., 2023

Professionalisering

Uit het monitoringsonderzoek naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat de meeste onderwijsinstellingen (81%) het afgelopen jaar gefocust hebben op bewustwording en/of professionalisering van medewerkers (Scheeren & Van Veen, 2023). Hierbij geven de onderwijsinstellingen aan bewustwording en kennis onder medewerkers als basisvoorwaarde te zien voordat ze aan de slag kunnen met een aantal andere thema's.

Kennis en vaardigheden

Om inclusieve lesmethoden en toetsen te ontwikkelen, is het essentieel dat docenten voldoende handvatten vanuit de onderwijsinstelling aangereikt krijgen. Uit een kleinschalig onderzoek onder mbo- en ho-docenten komt naar voren dat slechts een derde van de docenten aangeeft voldoende handvatten te krijgen om hun onderwijs toegankelijk te maken. 28% van de docenten geeft daarnaast aan op dit moment niet over voldoende kennis en vaardigheden te beschikken om op dit moment toegankelijke en inclusieve lessen te ontwikkelen (Bremer et al., 2023). Dit sluit aan bij onderzoek van Van den Bergh et al (2023), waarin naar voren komt dat docenten behoefte hebben aan professionalisering op het gebied van het gesprek aangaan over inclusie. De wil om af te stemmen met studenten is er vaak

wel, maar men voelt zich niet bekwaam om de dialoog aan te gaan of ervaren ongemak het op een goede manier bespreekbaar te maken (Van den Bergh et al., 2023). Dit is ook in lijn met wat studenten ervaren. Zij ervaren namelijk dat onderwijsprofessionals soms kennis en vaardigheden missen om lesmateriaal, het curriculum, toetsen en gebouwen toegankelijk te maken (Schreurs et al., 2023).

Werkdruk

Tijd is een essentiële factor voor het kunnen ontwikkelen van inclusief onderwijs. Uit het kleinschalige onderzoek onder docenten uit het mbo en ho komt naar voren dat 80% van de docenten aangeeft een hoge werkdruk te ervaren. Bijna een derde van de docenten (31%) geeft aan geen ruimte te ervaren om naast lestaken in te gaan op ondersteuningsvragen van studenten (Bremer et al., 2023). Studenten geven juist aan in hoge mate afhankelijk te zijn van de mogelijkheden van individuele docenten voor hun ondersteuning (Schreurs et al., 2023). Het feit dat bijna een derde van de docenten aangeeft geen tijd te hebben om ondersteuningsvragen op te pakken kan daarom grote impact hebben op de ervaren toegankelijkheid van het onderwijs door studenten met een ondersteuningsbehoefte.

Welzijn

Het docentenwelzijn speelt ook een rol bij de ruimte die docenten ervaren om aan de slag te gaan met het inclusief maken van hun onderwijs. Er is relatief weinig bekend over het welzijn van docenten in het ho. In een kleinschalig onderzoek geeft 69% van de docenten aan zich gelukkig te voelen. Tegelijkertijd heeft ruim één op de acht docenten (13%) afgelopen jaar hulp gezocht bij een huisarts of praktijkondersteuner in verband met psychische klachten. Dit laat zien dat er toch een substantiële groep is waarvan het welzijn onder druk staat (Bremer et al., 2023).

8. Overgang van en naar onderwijs

Eén van de elementen van inclusief onderwijs is de soepele doorstroom van en naar het onderwijs. Het gaat hierbij over de overgang tussen het voortgezet onderwijs, mbo, hoger onderwijs en de arbeidsmarkt. Om een soepele doorstroom mogelijk te maken moeten instellingen goede en intensieve ondersteuning bieden gedurende deze overgangen voor studenten met een ondersteuningsbehoefte op dat vlak. Het kan hierbij bijvoorbeeld gaan om het beschikbaar stellen van sollicitatiecursussen, het inzetten van een jobcoach, of actief beleid ter preventie van stagediscriminatie.

Aspecten van dit element:

- Overdracht vo/mbo naar hoger onderwijs
- Overgang arbeidsmarkt
- Stages

Uitval en wisselingen van studenten

Bron: Van den Broek et al., 2023

Inclusieve stages en overgang naar arbeidsmarkt

Uit het monitoringsonderzoek naar de implementatie van het VN-verdrag Handicap komt naar voren dat er het afgelopen studiejaar relatief weinig focus lag vanuit de onderwijsinstellingen op inclusieve stages en de inclusieve overstap naar de arbeidsmarkt (Scheeren & Van Veen, 2023). 25% van de hoger onderwijsinstellingen geeft aan daar het afgelopen studiejaar onder andere op gefocust te hebben.

Toegankelijkheid van het hoger onderwijs

In het studiejaar 2021-2022 wordt van de groep eerstejaarsstudenten in het wo 8% belemmerd door een ondersteuningsvraag en in het hbo 12% (Van den Broek et al., 2023). Eerstejaarsstudenten met een ondersteuningsvraag zijn vaak minder (zeer) tevreden over die aansluiting van havo/vwo en mbo naar het hoger onderwijs. Uit Europees onderzoek (Eurostudent VII) blijkt dat Nederland op de gedeelde vierde plek (samen met Zweden) staat als het gaat om het aantal studenten met een beperking die last hebben in de studie in het hoger onderwijs (Van den Broek et al., 2023). Dit laat zien dat de studenten met een beperking op het hoger onderwijs terecht komen, maar ook dat ze problemen ervaren binnen het onderwijs. Deze plek zegt niks over hoe inclusief de onderwijsinstellingen in Nederland zijn, omdat het onduidelijk is of de jongeren het onderwijs in andere landen niet weten te bereiken of gewoon geen belemmeringen ervaren op het onderwijs.

Knelpunten in de overgang naar het hoger onderwijs

Uit onderzoek blijkt dat studenten met een beperking continu belemmeringen ervaren in de overgang van havo/vwo en mbo naar het hoger onderwijs en zelfs nooit géén belemmeringen ervaren. Voorafgaand aan de studie beginnen deze belemmeringen en deze ervaren belemmeringen zakken nooit naar 0. De mate van ervaren belemmering is bij iedere persoon verschillend, maar neemt veelal gedurende het jaar ietwat af. Bij de start van de studie worden de meeste belemmeringen ervaren, vooral omdat de studenten dan moeten wennen aan een nieuwe omgeving en de nodige voorzieningen moeten regelen.

Uitval en switch

Onder studenten met een ondersteuningsvraag is er meer uitval en wisselingen ten opzichte van studenten zonder ondersteuningsvraag (31% t.o.v. 22%). Zij geven daarnaast ook vaker aan dat de opleiding of instelling uitval had kunnen voorkomen (Van den Broek et al., 2023).

Overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt

Er zijn geen nieuwe cijfers t.o.v. 2022 over de overgang naar de arbeidsmarkt. De cijfers van **CBS** uit 2022 laten zien dat iets meer dan 25% van de afgestudeerden aangaf een beperking en werk te hebben. Ruim 10 procent van die werkenden gaf aan dat hun beperking hen (redelijk of heel) veel hinderde bij het uitvoeren van hun werk.

In de monitor van volgend jaar verwachten we meer inzicht te kunnen bieden in de ontwikkelingen op het gebied van de inclusieve overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt vanwege de verwachte aankomende onderzoeksrapporten, zoals het onderzoek naar stagediscriminatie van studenten met een functiebeperking (uitgevoerd door ECBO, KBA en ResearchNed in opdracht van Ministerie van OCW) en een analyse van de HBO-monitor over alumni (uitgevoerd door ECIO).

9. Landelijke en regionale samenwerkingen

Een goede samenwerking tussen de leeromgeving en de bredere samenleving die bijdraagt aan inclusie in bredere zin. Ouders, verzorgers en de sociale omgeving van studenten zijn betrokken en dragen bij. De gemeente, zorg en het onderwijs vervullen vanuit ieders domein een eigen rol en verantwoordelijkheid en werken effectief regionaal samen. Het ministerie van onderwijs en onder andere de koepels van de onderwijsinstellingen en studenten werken op landelijk niveau samen. Integrale en lokaal gerichte strategieën en actieplannen zijn ontwikkeld en gericht op studentenwelzijn en studeren met een functiebeperking, zoals in samenwerking met de gemeente. Er is een goede bewegwijzering van de aanwezige hulp in zowel het onderwijs- als zorgdomein. Landelijke en regionale samenwerking is een belangrijke methodiek voor het ontwikkelen, stimuleren, monitoren en evalueren van inclusief onderwijs.

Aspecten van dit element:

- Landelijke kennisuitwisseling
- Samenwerking met externe begeleidingsketen (GGZ en gemeente)
- Betrokkenheid belanghebbende stakeholders op regionaal en landelijk niveau

Landelijke en regionale samenwerkingen

Landelijke en regionale samenwerking bevorderen de kennisuitwisseling en zorgen ervoor dat de aangesloten partners op de hoogte blijven van de relevante ontwikkelingen in het veld en kunnen leren van elkaars ervaringen en goede voorbeelden. De landelijke **werkgroep VN-verdrag hoger onderwijs**, de **werkgroep ‘Van de sprong een brug maken’** en het **netwerk Toegankelijke Toetsen en Examineren** zijn voorbeelden van samenwerkingen waar interne en externe en landelijke en regionale partners bij elkaar komen om kennis rondom inclusie met elkaar uit te wisselen.

Voorwaarde voor inclusief onderwijs

Landelijke en regionale samenwerking is een belangrijke voorwaarde om aan inclusief onderwijs te werken en daarom één van de acht elementen van inclusief onderwijs. Dit is echter geen onderzoeksonderwerp waarvoor we de stand van zaken presenteren, daarom worden hier geen onderzoeks-highlights gepresenteerd.

10. Monitoring en datagebruik

Regelmatige monitoring en evaluatie van het onderwijssysteem zijn belangrijk om te verzekeren dat er daadwerkelijk sprake is van inclusief onderwijs. Zowel op landelijk niveau, zoals de Monitor beleidsmaatregelen, als op het niveau van de instellingen zelf. De instellingen waarborgen de kwaliteit en de continuïteit van het beleid op inclusief onderwijs. Dit gebeurt door het goed formuleren van het beleid, de uitvoering ervan, de evaluatie van de effectiviteit en het doorvoeren van verbeteracties: Plan, Do, Check en Act. Datascience wordt ingezet voor inzicht in welke factoren effectief zijn bij het vormgeven van inclusief onderwijs. Studenten met een functiebeperking worden actief betrokken bij de evaluatie en bevraagd op hun ervaringsdeskundigheid. Monitoring en datagebruik is een belangrijke methodiek voor het ontwikkelen, stimuleren, monitoren en evalueren van inclusief onderwijs.

Aspecten van dit element:

- Onderzoek en monitoren beleid op inclusie: wat werkt?
- Kwaliteitsborging
- Studenten als partner in evaluatie en ontwikkelen nieuwe interventies

Monitoring

Monitoring draagt bij aan de kwaliteitsborging en evaluatie van inclusief onderwijs. Zo geven onderwijsinstellingen aan dat het monitoren en evalueren van de ontwikkelingen, zoals een kwaliteitsplan met vaste evaluatiemomenten, bijdragen aan het borgen van de acties met betrekking tot de implementatie van het VN-Verdrag Handicap (Scheeren & Van Veen, 2023). Monitoring vindt plaats op landelijk niveau, zoals de NSE en de Monitor beleidsmaatregelen, maar ook op instellingsniveau, zie bijvoorbeeld de Staat van Avans 2021-2022 (Institutional Research, 2023).

Voorwaarde voor inclusief onderwijs

Monitoring en datagebruik is een belangrijke voorwaarde om aan inclusief onderwijs te werken en daarom één van de acht elementen van inclusief onderwijs. Dit is echter geen onderzoeksonderwerp waarvoor we de stand van zaken presenteren, daarom worden hier geen onderzoeks-highlights gepresenteerd.

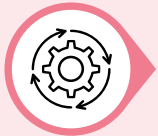
11. Slotbeschouwing

11.1 Algemene conclusie

In 2016 is door Nederland het **VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap** ('VN-verdrag Handicap') geratificeerd, met als doel om de positie van personen met een beperking te verbeteren door een inclusieve samenleving te creëren waarin non-discriminatie, gelijke kansen, toegankelijkheid en persoonlijke autonomie centraal staan. In het VN-verdrag staat dat op alle niveaus van het onderwijssysteem inclusiviteit gewaarborgd moet worden. In de afgelopen jaren hebben veel hoger onderwijsinstellingen de intentieverklaring VN-verdrag Handicap ondertekend, waarmee ze aangeven actief aan de slag te gaan met inclusief onderwijs.

In de Staat van Inclusief Onderwijs 2023 hebben we inzicht geboden in de actuele stand van zaken op het gebied van inclusief onderwijs in het Nederlandse hoger onderwijs. We zijn specifiek ingegaan op de status van de acht inclusie-elementen. Daarbij hebben we per inclusie-element – op basis van recent bestaand onderzoek – actuele ontwikkelingen, de mate van vooruitgang, knelpunten en successen besproken. Met behulp van deze inzichten hebben we bekeken in welke mate het VN-verdrag Handicap wordt geïmplementeerd en op welke inclusie-elementen implementatie nog achterloopt.

Per inclusie-element geven we een korte conclusie alvorens in te gaan op de overkoepelende inzichten.

Onderwijssysteem

Een inclusief onderwijssysteem betekent dat er over de hele linie van de onderwijsinstelling beleid is geformuleerd t.b.v. inclusie van studenten met een ondersteuningsvraag. Hoofdstuk 3 laat zien dat steeds meer hoger onderwijsinstellingen (63%) de intentieverklaring VN-verdrag Handicap hebben getekend, waarmee ze aangeven dat ze aan de slag gaan met het waarborgen van inclusiviteit op alle niveaus van het onderwijssysteem. De onderwijsinstellingen geven aan matig tevreden te zijn met de voortgang van de implementatie van het VN-verdrag Handicap op hun onderwijsinstelling. Zo is bewustzijn en draagvlak toegenomen en inclusie steeds vaker onderdeel binnen de beleidsplannen. Daarbij geven de onderwijsinstellingen wel aan dat verandering tijd kost en dat ze momenteel nog veel knelpunten ervaren bij de implementatie door te weinig tijd en/of mensen en een gebrek aan duidelijk eigenaarschap. Studenten geven aan een grote mate van afhankelijkheid te ervaren van wat er instellingsbreed geregeld is op het gebied van beleid rondom studeren met een ondersteuningsvraag. Ze geven aan nog vaak te horen te krijgen dat er geen beleid is voor hun ondersteuningsvraag, waardoor de onderwijsinstelling niks kan betekenen voor de student.

Leeromgeving en cultuur

Een inclusieve leeromgeving en cultuur kenmerkt zich door toegankelijkheid, diversiteit, veiligheid, respect en waardering. Uit hoofdstuk 4 komt naar voren dat belangrijke randvoorwaarden voor studenten met een ondersteuningsvraag om te kunnen studeren en participeren in de opleiding, zoals fysieke toegankelijkheid en digitale toegankelijkheid, nog niet altijd goed geregeld zijn. Daarnaast voelen studenten met een ondersteuningsvraag zich minder verbonden met de onderwijsinstelling dan studenten zonder ondersteuningsvraag en hebben ze een grotere kans om prestatiedruk en stress te ervaren.

Programma en toetsing

Bij een inclusief onderwijsprogramma wordt rekening gehouden met behoeften van studenten met een ondersteuningsvraag, waarbij de focus ligt op inclusieve lessen, leermethoden en toetsvormen. Hoofdstuk 5 laat zien dat veel studenten met een ondersteuningsvraag bekend zijn met en gebruik maken van toetsvoorzieningen en daarnaast relatief tevreden zijn over de aangeboden toetsvoorzieningen. Vanuit de onderwijsinstellingen is er nog beperkt aandacht voor inclusie in het curriculum, waarbij studenten nog vaak te maken krijgen met niet toegankelijk lesmateriaal en inclusie nog zelden wordt meegenomen als inhoud in het curriculum.

Ondersteuningsaanbod

Een inclusief ondersteuningsaanbod betekent dat onderwijsinstellingen een passend ondersteuningsaanbod hebben voor studenten die tegen belemmeringen aanlopen en studenten daar proactief over informeren. Uit hoofdstuk 6 komt naar voren dat ondanks dat onderwijsinstellingen druk bezig zijn met het verbeteren van de informatievoorziening rondom studeren met een ondersteuningsvraag, nog veel studenten knelpunten ervaren op het gebied van de toegankelijkheid, vindbaarheid en duidelijkheid van informatie en relatief ontevreden zijn over de informatievoorziening. Daarnaast komt in dit hoofdstuk specifiek naar voren dat studenten met een ondersteuningsvraag vaker financiële moeilijkheden ervaren, maar vaak niet bekend zijn met de financiële compensatie die in sommige gevallen vanuit de instelling kan worden geboden.

Toerusting professionals

Inclusieve toerusting van professionals houdt in dat onderwijsprofessionals worden ondersteund, gefaciliteerd en toegerust om inclusief onderwijs in de instelling vorm te geven. Studenten geven aan dat onderwijsprofessionals vaak nog te weinig bewustzijn, kennis en vaardigheden hebben om inclusief onderwijs vorm te geven en uit te voeren. Ook docenten geven aan onvoldoende handvatten te krijgen vanuit hun onderwijsinstelling om hun onderwijs toegankelijk te maken en niet altijd over voldoende kennis en vaardigheden op dat vlak te beschikken. Daarbij draagt een hoge werkdruk en verminderd welzijn onder docenten niet bij aan de mate waarin docenten ruimte ervaren om naast lestakes in te gaan op ondersteuningsvragen van studenten. Onderwijsinstellingen geven wel aan het afgelopen jaar veel focus te hebben gelegd op bewustwording en/of professionalisering van medewerkers.

Overgang van en naar onderwijs

Inclusieve overgangen van en naar onderwijs worden gekenmerkt door een soepele doorstroom van en naar het onderwijs voor studenten met een ondersteuningsvraag. Uit hoofdstuk 8 komt naar voren dat het hoger onderwijs in Nederland toegankelijk is voor studenten met een ondersteuningsvraag, maar dat studenten nog wel belemmeringen ervaren in (de overstap naar) het hoger onderwijs vanwege hun ondersteuningsvraag. Daarbij zien we dat studenten met een ondersteuningsvraag vaker uitvallen uit de studie dan studenten zonder ondersteuningsvraag.

Landelijke en regionale samenwerkingen

Dit inclusie-element gaat in op de landelijke en regionale samenwerkingen die bijdragen aan brede kennisuitwisseling op het gebied van inclusie. Dit element wordt gezien als voorwaarde en methode om te blijven werken aan en uit te wisselen over inclusief onderwijs. Er zijn al meerdere netwerken en samenwerkingen opgestart waar landelijke en regionale partners bij elkaar komen om kennis en ervaring rondom (elementen van) inclusief onderwijs met elkaar uit te wisselen.

Monitoring en datagebruik

Dit inclusie-element richt zich op monitoring en datagebruik – zowel op landelijk als instellingsniveau – als methodiek om te werken aan de kwaliteitsborging en evaluatie van inclusief onderwijs. Dit rapport is een voorbeeld van hoe monitoring kan worden ingezet om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen en knelpunten op het gebied van de implementatie van het VN-verdrag Handicap.

Uit deze monitor komt naar voren dat er het afgelopen jaar mooie ontwikkelingen hebben plaatsgevonden in de implementatie van het VN-verdrag Handicap. Zo observeren we dat bewustzijn en draagvlak is toegenomen en inclusie steeds vaker een plek inneemt binnen de beleidsplannen van onderwijsinstellingen. Daarnaast is inclusie vaker onderdeel van de professionele ontwikkeling van docenten en ontstaan er steeds meer regionale en landelijke samenwerkingen op het gebied van inclusief onderwijs. Daarbij zien we dat een deel van de studenten met een ondersteuningsvraag relatief weinig belemmeringen ervaart in hun studie en over het algemeen tevreden is met de geboden voorzieningen om studeren met een ondersteuningsvraag te faciliteren.

Echter zien we ook dat een aanzienlijk deel van de studenten nog altijd veel belemmeringen ervaart in de studie vanwege hun ondersteuningsvraag. Ze lopen vaak nog aan tegen onduidelijke en ontoegankelijk informatievoorziening, fysiek ontoegankelijke onderwijsinstellingen, onderwijsprofessionals met weinig kennis, bewustzijn en vaardigheden rondom studeren met een ondersteuningsvraag en een ontoegankelijk curriculum. Onderwijsinstellingen geven zelf ook aan dat ondanks dat ze al stappen in de goede richting zetten, er nog genoeg ruimte voor verbetering is.

Daarbij zien we ook dat onderwijsinstellingen nog voornamelijk bezig zijn met inclusief onderwijs vanuit het medische model, waarbij de focus ligt op aanpassingen en maatwerk voor individuele studenten om zo goed mogelijk mee te kunnen draaien in het onderwijs. Het VN-verdrag Handicap gaat echter uit van het sociaal model, waarbij de focus ligt op het creëren van een inclusieve samenleving die voor iedereen aan de voorkant goed (toegankelijk) is ingericht en waarin iedereen gelijkwaardig kan deelnemen. Uit deze monitor komt naar voren dat onderwijsinstellingen nog in mindere mate aan de slag zijn gegaan met inclusief onderwijs vanuit het sociaal model. Om de toegankelijkheid van het hoger onderwijs te waarborgen en het VN-verdrag Handicap succesvol te implementeren, zullen hoger onderwijsinstellingen nog flinke stappen moeten zetten.

11.2 Sterktes en beperkingen

De Staat van Inclusief Onderwijs is een jaarlijkse monitor waarmee inzicht wordt gegeven in de stand van zaken op het gebied van inclusief onderwijs in het Nederlandse hoger onderwijs. Met behulp van de Staat van Inclusief Onderwijs hebben we inzicht in de status, ontwikkelingen, knelpunten en verbeterkansen op het gebied van de acht inclusie-elementen in het onderwijs. Daarbij helpt deze monitor in kaart te brengen hoe de vertaalslag van het VN-verdrag Handicap naar de praktijk wordt gemaakt. Met behulp van deze Staat van Inclusief Onderwijs zijn we in staat de mate waarin het VN-verdrag Handicap in het hoger onderwijs wordt geïmplementeerd te monitoren.

Voor het schrijven van de Staat van Inclusief Onderwijs zijn we afhankelijk van bestaande data en bestaand onderzoek. Hierdoor kan het zijn dat sommige inclusie-elementen in de Staat minder belicht kunnen worden. Zo zijn er nog niet voor alle elementen cijfers beschikbaar en zijn we dus niet in staat trends of ontwikkelingen in kaart te brengen. Hierdoor kan het per element verschillen welke inzichten we kunnen bieden en conclusies we kunnen trekken.

Met de Staat van Inclusief Onderwijs willen we ook inzicht bieden in de elementen waar misschien nog minder informatie over beschikbaar is en waarmee we onderzoekers willen inspireren en aanzetten tot het onderzoeken en aanvullen van deze kennis. Op deze manier zijn we ieder jaar in staat om inzicht te bieden in huidige stand van zaken op het gebied van de acht elementen van inclusief onderwijs. Aan onderzoekers ook de oproep om ons vooral op de hoogte te brengen van relevante aankomende publicaties – op het gebied van landelijk onderzoek omtrent inclusief onderwijs in het hoger onderwijs – voor de Staat van Inclusief Onderwijs van volgend jaar.

11.3 Aanbevelingen

Teken en implementeer de intentieverklaring VN-verdrag Handicap

Het VN-verdrag heeft als doel om de positie van personen met een beperking te verbeteren door een inclusieve samenleving te creëren waarin non-discriminatie, gelijke kansen, toegankelijkheid en persoonlijke autonomie centraal staan. Om bewustwording van het VN-verdrag te bevorderen en hoger onderwijsinstellingen een extra stimulans te geven om werk te maken van het VN-verdrag hebben Universiteit Leiden, NHL Stenden Hogeschool, Vrije Universiteit Amsterdam, het Landelijke programmabureau voor het VN-verdrag en ECIO in 2017 een intentieverklaring opgesteld. In die intentieverklaring VN-verdrag Handicap zijn een gezamenlijke ambitie, procesafspraken en doelstellingen opgenomen voor de implementatie van het VN-verdrag. De onderwijsinstellingen die de intentieverklaring hebben ondertekend werken samen aan toegankelijker en inclusiever hoger onderwijs vanuit de **Landelijke Werkgroep VN-verdrag hoger onderwijs**. Deze werkgroep helpt bij de vertaalslag van het VN-verdrag Handicap naar de praktijk. Momenteel heeft 63% van de hoger onderwijsinstellingen de intentieverklaring getekend. Het is belangrijk dat zo snel mogelijk alle onderwijsinstellingen de intentieverklaring tekenen om zo bewustwording te vergroten en actief met elkaar aan de slag te gaan met inclusief onderwijs.

Toets nieuwe wetten en voorstellen in het onderwijs op het VN-verdrag

Om inclusie en toegankelijkheid aan de voorkant al op te pakken (sociaal model), is het van belang om alle nieuwe wetten en voorstellen in het onderwijs te toetsen op het VN-verdrag Handicap. Op deze manier zorg je ervoor dat het VN-verdrag onderdeel wordt van (instellingsbreed) beleid en ingebed wordt in de bestaande organisatiestructuur, waardoor de implementatie van het VN-verdrag geborgd wordt op de lange termijn.

Overweeg een landelijke norm basisondersteuning

Uit de monitor komt naar voren dat studenten met een ondersteuningsvraag nog altijd knelpunten ervaren op allerlei basisvoorwaarden om te kunnen studeren, denk aan fysieke toegankelijkheid, digitale toegankelijkheid en een toegankelijk curriculum. Het is belangrijk dat dit soort basisvoorwaarden aan de voorkant al goed geregeld worden, zodat het hoger onderwijs toegankelijk is en niet iedere student afzonderlijk het gesprek moet aangaan met de onderwijsinstelling omtrent toegankelijkheid. Het opstellen van een landelijke norm waarin wordt afgesproken welke minimale basisvoorwaarden en basisondersteuning geregeld moeten zijn, kan bijdragen aan het waarborgen van de toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor studenten met een ondersteuningsvraag.

Beweeg van reactief naar proactief

Er wordt nog vaak reactief gehandeld in het hoger onderwijs. Pas wanneer studenten tegen belemmeringen aanlopen – en hiermee aankloppen – schieten onderwijsinstellingen in de actiestand. In lijn met het sociaal model is het van belang om van reactief naar proactief handelen te bewegen. Zorg ervoor dat een omgeving in de basis al toegankelijk en inclusief is. Vraag proactief aan studenten of ze ondersteuning nodig hebben en wat hun wensen zijn. Hierbij helpt het om deze afspraken vast te leggen en jaarlijks te evalueren, zodat studenten niet bij ieder blok of semester weer opnieuw het gesprek aan moeten gaan rondom ondersteuningsmogelijkheden.

Zet de deskundigheid van studenten met een ondersteuningsvraag in

In iedere hoger onderwijsinstelling lopen veel ervaringsdeskundige studenten rond. Maak gebruik van deze ervaringsdeskundigheid om knelpunten aan te kaarten en mee te denken met oplossingsrichtingen. Door middel van het oprichten van een klankbordgroep, platform of adviescommissie bestaande uit studenten met een ondersteuningsvraag kunnen zij betrokken worden bij de beleidsvorming, beleidsimplementatie en beleidsevaluatie. Zij kunnen ook bijdragen aan het toetsen van de nieuwe beleidsvoorstellen aan het VN-verdrag Handicap. Hierbij is het wel belangrijk dat studenten beloond worden voor het inzetten van hun deskundigheid en tijd.

12. Referenties

- Adrichem, L., van Herpen, S. G. A., & Meijer, J. (2022). *Gezien en gehoord worden op de hogeschool: een verdiepend onderzoek naar het fenomeen 'verbondenheid'*. Lectoraat Studiesucces, Hogeschool Inholland.
- Bakker, S. (2023). *Online onderwijs: Terug in de tijd of de toekomst? Een kwalitatief onderzoek naar de ervaringen van studenten met een beperking met het gebruik van online onderwijs op Nederlandse universiteiten en welke mogelijkheden en barrières dit creëert in de weg naar inclusief hoger onderwijs*. (Master's thesis)
- Bergh, L. van den, Diemel, K., & van der Sommen, I. (2023). *Sense of belonging in beeld: een photovoice studie in het hoger beroepsonderwijs*. Tijdschrift Voor Hoger Onderwijs, 41(2).
- Bremer, B., Scheeren, L., Bakker, M. (2023). *Docentenwelzijn in het hoger onderwijs: een eerste verkenning*. ECIO.
- Broek, A. van den, Termorshuizen, T., Cuppen, & J., Warps, J. (2022). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2021-2022*. ResearchNed.
- Broek, A. van den, Termorshuizen, T., & Cuppen, J. (2023). *Monitor Beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2022-2023*. ResearchNed.
- Defence for Children. (2018). *Factsheet: Inclusief onderwijs als kinderrecht*. Defence for Children.
- Dopmeijer, J.M., Scheeren, L., van Baar, J., Bremer, B., & Nuijen, J. (2023). *Harder, better, faster stronger? Een onderzoek naar risicofactoren en oplossingsrichtingen van prestatiedruk en stress van studenten in het hbo en wo*. Trimbos-instituut, ECIO en RIVM.
- Elffers, L. (2016). *Kansrijke schoolloopbanen in en op weg naar het hbo: een ketenbenadering*. Lectorale rede. Hogeschool van Amsterdam.
- Hoefeijzers, M., Ilbrink, D., Veen, van E. (2021). *Handreiking: Universal Design for Learning. Flexibel en inclusief onderwijs met diversiteit als norm*. ECIO.
- Institutional Research (2022). *De Staat van Avans: Studiejaar 2021-2022*. Avans Hogeschool.
- Kappe, F. R. (2017). *Studiessucces: verbinden als stap voorwaarts*. Inholland.
- Kennes, A. (2019). *All-in. Inclusief lesgeven met UDL*. Acco Leuven/Den Haag.
- Koning, K. de & Scheeren, L. (2023). *Fysieke toegankelijkheid: bevorderende en belemmerende factoren in het hoger onderwijs*. ECIO.
- Pollaert, E., Van der Meulen, E., & Sutantapreeda, A. (2021). *Essentieel of exta? De inbedding van het VN-verdrag Handicap en het sociaal model van handicap in Nederlandse hbo-curricula*. Alliantie VN-verdrag Handicap.

- Scheeren, L. & Van Veen, E. (2022). *Monitor VN-verdrag Handicap 2022: Implementatie VN-verdrag in het hoger onderwijs*. ECIO.
- Scheeren, L. & Van Veen, E. (2023). *Monitor VN-verdrag Handicap 2023: Implementatie VN-verdrag in het hoger onderwijs*. ECIO.
- Scheeren, L. & Schreurs, M. (2023). *Jaarrapport studeren met een ondersteuningsbehoefte 2023. Analyse Nationale Studenten Enquête (NSE)*. ECIO.
- Schreurs, M., Scheeren, L., & Bakker, M. (2023). *Toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor studenten met een functiebeperking: Bevorderende en belemmerende factoren die studenten met een functiebeperking ervaren in het eerste jaar van het hoger onderwijs*. ECIO.
- Universities UK. (2020). *Stepchange: Mentally Healthy Universities*. London: Universities UK.
- Veen, van E. (2022). *Lesgeven met UDL-gedachtegoed maakt docent effectiever* - ECIO. ECIO.
- Veen, E. van & Leijts, L. (2023). *Toetsen en toetsystemen onvoldoende toegankelijk voor studenten met een beperking*. *Examens*, 3, p16-21.
- Veen, E. van & Schreurs, M. (2022). *Studentenparticipatie voor inclusieve onderwijsaanpak*. 's-Hertogenbosch: ECIO.
- Vosbergen, J. & Wiersema, D. (2023). *Studentenwelzijn op de kaart*. Amsterdam: Lectoraat Kansrijke Schoolloopbanen in Een Diverse Stad. Hogeschool van Amsterdam.
- Wegen, J. van der, Scheeren, L., & Schreurs, M. (2022). *De Staat van Inclusief Onderwijs 2022*. ECIO.
- Wegen, J. van der, Scheeren, L., & Schreurs, M. (2022). *De Staat van Inclusief Onderwijs 2022*. ECIO.

Colofon

De Staat van Inclusief Onderwijs 2023

Auteurs

Lotte Scheeren, Marit Schreurs, Minne Bakker en Benjamin Bremer

Uitgave

Het rapport is uitgereikt tijdens de bestuurdersbijeenkomst op 16 november 2023 in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag.

Het Expertisecentrum inclusief onderwijs (ECIO) is de landelijke kennispartner in studentenwelzijn en inclusief onderwijs. Onze missie is de overgang naar inclusief onderwijs te versnellen en zo bij te dragen aan een inclusieve- en mentaal gezonde samenleving. We richten ons op studenten met een ondersteuningsvraag. Dit zijn studenten die studeren met een fysieke of mentale beperking, overmatig stress ervaren of studeren in bijzondere omstandigheden zoals mantelzorgtaken of gendertransitie.

Expertisecentrum inclusief onderwijs
Postbus 1585
5200 BP 's-Hertogenbosch
algemeen@ecio.nl | www.ecio.nl

Vormgever

MEO

© 2023, ECIO, 's-Hertogenbosch

Deze uitgave is op zorgvuldige wijze en naar beste weten samengesteld. Aan de inhoud kunnen geen rechten worden ontleend. Overname van teksten, ideeën en resultaten uit deze publicatie is vrij toegestaan, mits met bronvermelding.

De Staat van Inclusief Onderwijs 2023 is mogelijk gemaakt met subsidie van het ministerie van OCW.

ECIQ

leren
zonder belemmering